

УДК 340.15:340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.10>

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ РИМСЬКОГО ПРАВА ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ЮРИДИЧНОЮ АРГУМЕНТАЦІЄЮ

Орел В.А.,

старший викладач закладу вищої освіти,

кафедра правознавства,

Полтавський університет економіки і торгівлі

ORCID: 0000-0002-1474-1614

e-mail: saloviktoriya@gmail.com

Орел В.А. Засадачні принципи римського права та їх зв'язок із юридичною аргументацією.

Сучасна філософія права визначає засади (підвалини) права як вихідні умови права, детермінанти його змісту, на які спирається право й які становлять його фундамент. Водночас більшість європейських країн у сучасній юридичній сфері використовує давньоримські юридичні формули, які еволюціонували до максим та стали основою сучасного позитивного права у вигляді принципів. Становлення загальних правових принципів, концепцій/конструкцій знайшло своє відображення в законодавстві, доктринах та судовій практиці більшості країн. У статті ми зосереджуємося на ціннісних установах і уявленнях, сформульованих в 30-х роках минулого століття романістом, істориком права Ф. Шульцом, серед яких принцип ізоляції/абстракції, принцип простоти та традиції, принципи свободи та авторитету, принцип гуманності, принцип вірності/добросовісності, принцип безпеки та деяких інших. Ці принципи продовжують досліджуватися українськими та зарубіжними вченими, які доповнюють цей перелік та вивчають їх вплив на правові системи України та інших держав.

Наголошуємо на тому, що принципи не були сформульовані римськими юристами, наприклад, у преамбулі до їхніх власних праць або в окремому законі чи правовому документі. Римське право було казуїстичним, тобто в основному складалося з рішень, винесених в окремих випадках. З цим пов'язуються особливості судової аргументації у Стародавньому Римі, які мали подвійну природу. З одного боку, вони обумовлювалися нормами права, а з іншого — відображали систему заповнення прогалін у правових відносинах за допомогою застосування принципів права та техніки ораторства юристів того часу.

Сучасна юридична наука намагалася знайти та аргументувати існування загальних принципів розвитку римського права, як основи для прийняття конкретних рішень, або тому, що римські юристи іноді використовували певні терміни та

поняття, на яких базувалися їхні рішення.

Ключові слова: засадачні принципи права, римське право, юридична аргументація, справедливість, добросовісність, чесність, людяність, вірність.

Orel V. Fundamental principles of Roman law and their relation to legal argumentation.

Modern philosophy of law defines the principles (foundations) of law as the initial conditions of law, the determinants of its content, on which law relies and which constitute its foundation. At the same time, most European countries use ancient Roman legal formulas in their modern legal systems, which evolved into maxims and became the basis of modern positive law in the form of principles. The establishment of general legal principles, concepts/constructions is reflected in the legislation, doctrines and case law of most countries. In this article, we focused on the values and concepts formulated in the 1930s by the novelist and legal historian F. Schultz, including the principle of isolation/abstraction, the principle of simplicity and tradition, the principles of freedom and authority, the principle of humanity, the principle of loyalty/good faith, the principle of security, and some others. These principles continue to be researched by Ukrainian and foreign scholars who supplement this list and study their impact on the legal systems of Ukraine and other countries.

We emphasize that the principles were not formulated by Roman lawyers, for example, in the preamble to their own works or in a separate law or legal document. Roman law was casuistic, it mainly consisted of decisions made in individual cases. This is related to the peculiarities of legal argumentation in ancient Rome, which had a dual nature. On the one hand, they were determined by the rules of law, and on the other hand, they reflected a system of filling gaps in legal relations by applying the principles of law and the oratory techniques of lawyers of that time.

Modern legal scholarship has tried to find and argue for the existence of general principles of

Roman law development as a basis for making specific decisions, or because Roman lawyers sometimes used certain terms and concepts on which their decisions were based.

Key words: fundamental principles of law, Roman law, legal argumentation, justice, good faith, honesty, humanity, fidelity.

Постановка проблеми. Здавна юристи звертали увагу на ті чи інші підвалини, намагаючись на їх підставі обґрунтувати право для кращого розуміння його сутності та ролі в житті суспільства [1, с. 273]. В довідковій літературі під засадами (підвалинами) права розуміються визначальні, вихідні умови права, детермінанти його змісту, на які спирається право й які становлять його фундамент. Право потребує підтвердження свого буття через обґрунтування — виведення із засад, які не є правом; воно не може не мати засад, оскільки тоді буде довільним.

Сучасна юридична сфера більшості європейських країн користується стародавньоримськими юридичними формулами, які перетворилися на максими та утворили основу сучасного позитивного права у формі принципів [2, с. 22]. Гай, один з майстрів римського права у II ст. н. е., стверджував, що принцип є фундаментальною частиною всього («*cuisque rei potissima pars principium est*»).

Римське право вирізняється своєю унікальністю через те, що римлянам вдалося сформулювати універсальні та раціональні юридичні принципи, які в подальшому утворили базис європейської цивілізації та були «імпортовані» до інших правових систем [3, с. 692].

Становлення загальних правових принципів, концепцій/конструкцій знайшло своє відображення в законодавстві, доктринах та судовій практиці більшості країн. У квітні 2023 року суддя Верховного Суду В. Крат опублікував презентацію «Принципи приватного права в судовій практиці», в якій надається визначення та описується значення принципів цивільного права. Суддею відтворюються сучасні принципи права та їх відображення у джерелах національного права, надаються кейси зі світової судової практики. Він дійшов висновку, що за останні п'ять років (із 2018 року) практика Верховного Суду засвідчує перехід принципів права з розряду теоретичного поняття до потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення зміни підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ. Окрім того, автор нагадує про римське походження ряду принципів, а також доктрину *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), яка базується на римській максимі — «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці) [4].

Метою дослідження є розкриття змісту засадничих принципів римського права та встановлення їх зв'язку із юридичною аргументацією.

Стан опрацювання проблематики. Загальні принципи права є родючим ґрунтом для дослідників загальної теорії права. Водночас вітчизняні та зарубіжні вчені продовжують досліджувати принципи, цінності та інститути римського права та їх вплив на сучасну науку і практику. Серед них В. Вовк, М. Белова, Т. Гребенщикова, Р. Достдар, Г. Задорожня, Ю. Задорожній, В. Крат, Г. Пастушок, І. Переш, І. Спасибо-Фатеева, Т. Філей, І. Шаркова, І. Новосад, Марія Піа Баккарі (Maria Pia Vaccari), Поль Ж. Дюплессі (Paul J Du Plessis), Джейкоб Гітлай (Jacob Giltaij), Антоніо Сакоччо (Antonio Saccoccio), Джо Семпсон (Joe Sampson), Бенджамін Спаньоло (Benjamin Spagnolo), Фріц Шульц (Fritz Schulz) та інші.

Принципам добросовісності, розумності, справедливості присвячено чимало праць в українській юридичній науці, авторами яких є І. Бабич [5], С. Галкевич [6], О. Каленюк [7], О. Олійник [8], І. Шаркова [9] та інші.

Розгалужену систему принципів права, вироблену римським правом наводять Г. Задорожня, Ю. Задорожній. До загальних принципів римського права дослідники відносять принцип верховенства права та верховенства закону, принцип юридичної рівності громадян Риму перед законом і судом, принцип справедливості правосуддя, принцип неприпустимості повторного покарання за одне й те саме правопорушення, принцип чіткості та простоти юридичної техніки тощо. Спеціальні принципи римського права відображають вихідні засади врегулювання майнових відносин між конкретними особами (серед яких взаємне визнання юридичної рівності суб'єктів приватного обігу; свобода волевиявлення відповідно до правил поведінки, встановлених у суспільстві; повний контроль особи над власним майном; еквівалентність майнового забезпечення під час обміну товарами та послугами тощо) [10, с. 23-24].

Г. Пастушок зазначає, що в античному Римі юридичні принципи базувалися на таких поняттях, як совість, добропорядність, чесність, повага до інших, людяність, вірність тощо [11, с. 34].

Німецько-єврейський історик права Ф. Шульц у 1934 році вперше використовує поняття «принципи» (у праці «*Prinzipien des Römischen Rechts*») [12] у значенні, що не мало жодного попередника цього поняття в німецькій літературі та навчальних посібниках з римського приватного права. Вчений зосереджується у своїй праці на таких принципах римського права, як принцип ізоляції/абстракції, принцип простоти та традиції, принципи свободи та авторитету, принцип гуманності, принцип вірності/добросовісності, принцип безпеки та деяких інших, про які йтиметься далі.

Більшість сучасних праць щодо дослідження юридичної аргументації в Стародавньому Римі зводяться до думки, що вона базується виключно на античній філософії і риторичі (наприклад, статті А. Романової, О. Чернобай «Становлення теорії юридичної аргументації у період античності та римського права» (2018), Д. Сковронського «Судова аргументація у Стародавньому Римі» (2019) та інших). Однак ми наголошуємо, на тому, що юридична аргументація у римському судочинстві мала своїм підґрунтям закон та правила логіки, а коли право не врегульовувало певні ситуації, то на допомогу правникам приходили принципи права (або закони природи).

Виклад основного матеріалу. Перший суттєвий принцип римського права, який розглядає Ф. Шульц, це *принцип ізоляції/абстракції*, під яким він розуміє ізольоване положення права від «усього, що не є правом»: моралі, звичаїв і політико-економічних аспектів римського суспільства. Тенденція до ізоляції підживлюється потребою у свободі, оскільки існувало безліч неюридичних, звичаєвих і моральних зв'язків, які зв'язували римлян, наприклад, відносини між патроном і клієнтом. Сімейні справи, наприклад, були здебільшого виключені із закону, оскільки звичайна пристойність запобігала б таким питанням, як розірвання шлюбу. Так, принцип ізоляції/абстракції стосується проблеми, що право має тенденцію абстрагувати рішення від окремих справ і застосовувати це рішення до майбутніх справ [12; 13].

Водночас ряд дослідників зазначають про взаємозв'язок права і релігії: право стверджувалося за допомогою релігії і підкріплювалося її авторитетом, аж доки не сформувався відповідний рівень правосвідомості римських громадян. Тісне поєднання релігії з правом, у контексті політичної боротьби, підвищувало її значущість у суспільному житті, а з іншого боку, сприяло її формалізації та деталізації різноманітних способів спілкування з божеством. [14].

Закладені у християнстві цінності — правда, справедливість, любов і свобода містяться в давньоримських правових джерелах, у тому числі й дохристиянських (поняття справедливості та свободи). Це вічні й універсальні «принципи». Відповідно, за влучним визначенням Цельса, право є наукою про добро і справедливість (Дигести, титул 1).

Уривок праці Ульпіана, уточнений у Дигестах Юстиніана, стосується поняття «справедливість» у значенні «*dare cuique suum*» або «давати кожному своє». Однак це класичне визначення, надане римським юристом III століття, не уточнює, з чого складається те «своє», яке має забезпечити кожна особа. Те, чого людина найбільше потребує, не може бути гарантовано їй законом. Щоб справедливість була повноцінною, необхід-

но щось більш особисте, що може бути подаровано лише безоплатно, таке, як любов, яку може передати лише Бог, створивши людину на свій образ і подобу.

Цицерон уточнює, що відмежувати добрий закон від поганого можна лише за законом природи. Не тільки вони визначають справедливість і несправедливість, але також чесність та нечесність: «*atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma divide possumus ... sed omnino omnia honesta et turpia*» (Цицерон, I, 44) [15].

Найчастіше принцип *справедливості* (*aequitas*) використовувався при розв'язанні суперечності між усталеним застосуванням права і конкретним нестандартним випадком. Це досягалося шляхом розумного поєднання обґрунтованих протилежних інтересів в дусі даного правового інституту та вродженого відчуття справедливості (*aequitas naturalis*) [6].

Наступний принцип, на якому зупиняється Ф. Шульц, є *принцип простоти та традиції*, адже він найбільш чітко відображений у працях класичних юристів та створює окрему та єдину наукову юридичну мову. Простота полягає в тому, що римські юристи виявляли консерватизм, повільно скасовуючи зловживання в законі. Традиція ж прослідковується у всіх віках історії Стародавнього Риму, як-от перехід від Республіки до Імперії за Августа, що відбувся майже непомітно. Він не вимагав нової конституції, а лише форми відновлення республіканських цінностей та інститутів, навіть збільшено повноваження сенату. Створення постійних публічних кримінальних судів (*quaestiones perpetuae*) відбувалося повільно, але впевнено, так само як і зміни через різні способи судочинства в приватному праві, часто зберігаючи основні принципи та термінологію попередньої форми [13].

Цієї позиції дотримується В. Борисова, яка відносить *консерватизм і прогресивність* до принципів римського права. Консерватизм у цьому контексті розглядається як прихильність до старого і його захист. Це проявляється у бажанні зберегти непорушність правового порядку цієї рабовласницької держави, а також незмінність існуючого устрою. Це визначено бажанням уникати будь-яких новел, які могли б підірвати цей порядок. Римляни виховувалися в дусі беззаперечної поваги до закону, віри в його вічність і непохитність.

Проте, якщо правові норми не відповідали розвитку економічних відносин і не захищали інтереси рабовласників, завданням права було вдосконалити законодавство. Прогресивність римського приватного права полягала у розробці нових положень для заповнення прогалини в праві та адаптації його до змін. Римські юристи, однак, утримувалися вносити зміни або скасовувати положення старого законодавства, не бажа-

ючи поширювати ідею можливості зміни права. Вони приймали новий закон, який існував разом із старим. Як відзначається в літературі, життя починало текти новим руслом, хоча старе русло не засипалося — воно просто висихало [16, с. 8].

Невід'ємними принципами римського права стали суперечливі між собою *принципи свободи та авторитету*. Згідно з Цельсом, є більш милостивим (справедливим) таке тлумачення законів, при якому охороняється їх свобода (Дигести, титул 3). У Шульца «авторитет» визначається як «соціальний статус особи чи інституції», який призводить до покори без необґрунтованого диктату. У римській античності це можна ілюструвати владою батька над його домом, включаючи слуг, де все домашнє майно фактично належало *pater familias*. Принцип свободи в римському суспільстві призвів до виняткового індивідуалізму в сфері приватного права. Наприклад, відсутність загальних прав, втручання держави у шлюби та розлучення, механізми законодавства, що регулюють приватні асоціації, положення про (громадську) власність в цілому та правила спадкування. Таким чином, римське суспільство характеризується балансом між владою та свободою.

Принцип гуманності вимагає піклування про інших, а *принцип вірності/добросовісності* зобов'язує людину дотримуватись свого слова, що ілюструється юридичним терміном «*fides*» або «віра». Традиційно, поняття «добросовісність» витікає із концепції «*bona fides*» (лат. «добра совість») в римському праві, особливо в судовому процесі. З часом роль «*bona fides*» почала розширюватися, і на сьогоднішній день в більшості сучасних правових систем добросовісність визначається засадничим принципом приватного права [17].

Існування такого оціночного принципу як добросовісність підтверджується лише в правозастосовчій практиці, найчастіше при вирішенні казуальних справ [6]. Цей термін був особливо важливим у певних консенсуальних договірних відносинах, таких як купівля-продаж, але як принцип також лежав в основі обов'язкового характеру більш формальних зобов'язань: одноразовий укладений контракт або присяга є обов'язковими.

Крім того, принцип вірності діє не лише між особами. Він також закликає суддів дотримуватись тексту виданого ним едикту та забороняє зворотню силу правових норм. Поза межами закону існує багато постійних відносин між римлянами, які регулюються вірністю, наприклад, між вільно-відпущеником і його покровителем, зобов'язання гостинності та приватні дружні стосунки.

Останнім принципом, про який варто зазначити в межах цього дослідження, є *принцип безпеки*, який визначається як «впевненість у тому, що право переможе в боротьбі з кривдою»

і «розпізнаваність і передбачуваність правових наслідків, спричинених певною сукупністю фактів». Це означає, що правова безпека залежить від адекватності правового захисту з боку держави, яке визначається призначенням правильних людей на магістратуру та виконанням офіційних обов'язків, а також наявністю відповідних цивільних і кримінальних судових процедур. Таким чином, принцип безпеки в римському праві передбачає гарантування закріпленого права шляхом забезпечення впевненості в його захисті та передбачуваності наслідків порушення відповідно до конкретних фактів [13].

Отже, зазначені принципи знайшли своє відображення у різних сферах юридичної діяльності Стародавнього Риму — правотворчості, правозастосування, правотлумаченні.

Відзначимо, що зазначені принципи не були сформульовані римськими юристами, наприклад, у преамбулі до їхніх власних праць або в окремому законі чи правовому документі. Це пояснюється тим, що римське право було казуїстичним, тобто в основному складалося з рішень, винесених в окремих випадках.

Особливості судової аргументації у Стародавньому Римі визначалися подвійною природою судового процесу. З одного боку, вони обумовлювалися нормами права, які встановлювали систему та порядок взаємовідносин, надаючи аргументації юридичну визначеність. З іншого боку, судова аргументація римського права відображала систему заповнення прогалів у правових відносинах за допомогою застосування принципів права та техніки ораторства юристів того часу [18, с. 29].

Зокрема, Цицерон приділяє особливу увагу предмету розгляду, який є основою для судового позову в цивільному чи звинувачення в кримінальному процесі. На його думку, ефективність аргументації в судовому процесі можлива лише при наявності загальноновизнаних (або, принаймні, визнаних обома сторонами процесу) підстав. Зазвичай ці підстави представлені законами. Однак розуміння закону сторонами судового процесу може значно відрізнятись, що може призводити до «сперечання про закони». Стратегія судової аргументації розширюється різноманітними тактичними можливостями, зумовленими інтерпретацією законів [19, с. 26].

З іншого боку, використовувався принцип логіки та права *contra principia negantem non est disputandum* (лат. «проти того, хто заперечує принципи, не може бути дискусій»): у порядку, щоб обґрунтовано обговорювати розбіжності, має бути згода щодо принципів або фактів, за якими можна судити про аргументи.

Поль Ж. Дюплессі, Джо Семпсон, Бенджамін Спаньоло стимулюють дискусію про роль принципів і прагматизму в юридичних аргументах.

Автори зазначають про еволюцію у використанні методів аргументації та прийомів логіки у римському судочинстві.

До кінця II століття до н. е. більша частина приватного права охоплювалася юридичними висновками, ключовим кроком у переході від накопичення окремих випадків до універсальних є індукція. У I столітті н.е. цей спосіб міркування був доповнений «дедукцією», головним чином завдяки зусиллям юриста Лабео. Останній відповідає за два головних нововведення в римській правовій думці. Перший — це систематичне використання аналогії як способу розвитку права. Другий — це дедуктивний спосіб юридичних міркувань.

Однак, правник Юліан стверджує, що в деяких випадках потрібно приймати позиції, які суперечать дедуктивній логіці, оскільки невиконання цього призведе до абсурдних результатів [20].

Отже, щоб зрозуміти способи міркування римських правників, потрібен підхід, орієнтований на юриста. Він обов'язково передбачає визнання того, що римський правопорядок відрізнявся від сучасної правової системи. Це була більш «відкрита» система, яка не мала ієрархії джерел або, власне, теорії правової аргументації.

Сучасна юридична наука намагалася знайти та аргументувати існування загальних принципів розвитку римського права, як основи для прийняття конкретних рішень, або тому, що римські юристи іноді використовували певні терміни та поняття, на яких базувалися їхні рішення [12].

Висновки. Засадничі принципи права, які мають свій корінь у римському праві, виявляються ключовими елементами сучасної юридичної системи більшості європейських країн.

Давньоримські юридичні формули перетворилися на принципи, що лежать в основі позитивного права. Це свідчить про стійке впливове значення римського права на розвиток сучасної юридичної доктрини та практики.

Засади римського права визначають керівні принципи юридичної аргументації, які включають принципи справедливості, рівності, чесності та інші, які залишаються актуальними у контексті розгляду юридичних питань.

Фундаментом юридичної аргументації у римському судочинстві були правила логіки та закон, а коли останній не давав повної відповіді на певні суспільні запити, то на допомогу правникам приходили принципи права (закони природи).

Актуальними є подальші дослідження впливу римського права на формування сучасної правової системи та вдосконалення юридичної аргументації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика українська юридична енциклопедія : Т. 2 : Філософія права / редкол.:

С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого: Право, 2017. 1128 с.

2. Бліхар В., Вовк В. «Римський слід» у становленні легіспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2022. С. 20-24.
3. Белова М.В., Переш І.Є. Вплив римського права на сучасну зміну правової парадигми. *Аналітично-порівняльне правознавство*, (5), 2023. С. 692-695.
4. Крат В. Принципи приватного права в судовій практиці. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/Prezent_principi_priv_prava_2023.pdf (дата звернення: 21.01.2024 р.).
5. Бабич І. Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2017_25_4.
6. Галкевич С.В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 337-342. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apopr_2022_6_64.
7. Каленюк О.М. Значення морально-правових принципів у процесі становлення та розвитку системи римського права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право. 2023. Вип. 15(2). С. 47-52. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2023_15\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2023_15(2)_7).
8. Олійник О.С. Особливості реалізації принципів добросовісності, розумності та справедливості в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 48. С. 224-235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2018_48_24.
9. Шаркова І.М. Рецепція Римсько-правового принципу добросовісності в господарське законодавство України: стан і перспективи. *Європейські перспективи*. 2013. № 5. С. 16-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2013_5_5.
10. Задорожня Г.В. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя. *Слово Національної школи суддів України*. 2023. № 1. С. 22-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2023_1_4.
11. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формуван-

- ня правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. Вип. 8. С. 32–38.
12. Schulz, Fritz. *Principles of Roman Law*. Translated by Marguerite Wolff. Oxford: Clarendon Press, 1936. 268 p.
 13. Giltaij J. (2019). *Reinventing the Principles of Roman Law* (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3377309>) (звернення: 22.01.2024 р.).
 14. *Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри*. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
 15. Maria Pia Vaccari (2010). *Principi del diritto romano e magistero dei Pontefici romani su iustitia, libertas, veritas, caritas/amor (a proposito della Deus caritas est e della Caritas in veritate)*. *Revista General de Derecho Romano*, 2010. 40 pp. URL: <https://lumsa.it/sites/default/files/UTENTI/u160/Principi%20del%20Diritto%20romano.%20RGDR%20IUSTEL%20su%20pace%20e%20i%20quattro%20pilastri%20della%20pace.pdf> (звернення: 23.01.2024 р.).
 16. *Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової*. Х.: Право, 2008. 224 с.
 17. *Добросовісність: доктрина & судова практика: зб. ст. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої*. Харків: ЕКУС, 2021. 358 с.
 18. Кістяник В.І. *Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; наук. керівник Шевчук С.В. ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія»*. Київ : [б. в.], 2021. 215 с.
 19. *Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О.М. Юркевич, В.Д. Титов, С.В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О.М. Юркевич*. 2-ге вид., переробл. та допов. Х. : Право, 2015. 336 с.
 20. *Principle and Pragmatism in Roman Law*, edited by Benjamin Spagnolo and Joe Sampson. Oxford, Hart Publishing. 2020. 224 pp.